

**KÖKTÜRK VE ÖTÜKEN-UYGUR YAZITLARINDA
“İMAR ETMEK”, “YAPI KURMAK”,
“İNŞA ETMEK” KAVRAMLARI**

USER, Hatice Şirin*
TÜRKİYE/TURÇIA

ÖZET

Bu yazıda Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı dönemlerinde “inşa etmek, yapı kurmak, bina etmek” anlamlı fiiller incelendi. Bu fiiller: “**1. Kent Kurmak, 2. Karargâh Kurmak, 3. Çit Örmek, 4. Karakol Kurmak, 5. Anıt Mezar İnşa Etmek**” olmak üzere beş kategoride değerlendirildi.

Anahtar Kelimeler: Köktürk ve Ötüken Uygur Yazıtları, Eski Türkçe’de “kent ve bina kurmak” fiilleri.

ABSTRACT

In this paper, we investigated the Old Turkic (Orkhon and Old Uighur) verbs which meant “to construct, to build, to erect”. We examined these verbs into 5 categories: **1. To Create City, 2. To Constuct Headquarter 3. To Erect Fence 4. To Build Patrol 5. To Build Mausoleum**

Key Words: Kokturk and Uighur Inscriptions, “to construct”, “to build” in Old Turkic.

GİRİŞ

Türk kültür tarihini ele alan çalışmalar, Türklere ait yazılı belgelerin yanında, özellikle Çin yıllıklarındaki kayıtlara ve Arap gezginlerin notlarına dayalı olarak incelenmekte ve bunun sonucunda eski Türk topluluklarının büyük oranda geçici yerleşmeleri seçtikleri belirlenmektedir (Nicolle-Mcbride, 1990; Krader, 1997; Golden, 2003; Amitai-Biran, 2004). Eski Türklerin yerleşik kültürü, sınır komşusu Çin, Büyük İskender’in Asya’daki etkinlikleriyle gelişen Greko-Romen kültür ve Soğut gibi eski Hint-Avrupa kavimleri aracılığıyla yakından tanınmasına rağmen, benimsememesinin çok çeşitli nedenleri bulunmaktaysa da¹, burada bu meseleyi tartışmayacağız. Bu konunun ekonomik, coğrafi ve sosyolojik yönden incelemeleri literatürde mevcuttur (Ögel, 1991; Çandarlıoğlu, 2003 vb.).

* Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Bornova-İzmir /TÜRKİYE.

¹ “Özellikle coğrafya, uzun devirler boyunca, insanların beslenme ve giyinme gibi alt kültürlerinden sanat ve din gibi üst kültürlerine kadar belirleyici olmuştur. İnsanların yaşayış tarzlarının, kendi yapıp etmelerinden çok büyük ölçüde coğrafya şartlarına bağlı olduğu devirlerde, her enlem dairesi, her deniz veya nehir kıyısı, kısacası her yüzey şekli, üzerinde yaşayanlara kendi şartlarını sunmuş; onları bu şartlarda yaşamağa, bu şartlarda yaşayabilmeleri için gerekli davranışları göstermeğe ve bu davranışı gösteremeyenleri ise göç etmeğe zorlamıştır.” (Karaağaç, 2005: 179)

Burada, göçme ve konmanın dört ana temele dayandığını belirtmek yeterlidir: **1.** Mevsimlik göç örgütlenmesine dayalı yazın yüksek, kışın alçak yerlere göçme ve konma, **2.** Düşman ya da yağmacı kavimlerin saldırı olasılıklarına karşı göçme ve konma, **3.** Doğal afetler (kuraklığın neden olduğu kıtlık vb.) yüzünden sarsılan ekonomiyi yeniden dengelemek üzere göçme ve konma **4.** Kutsal yurt (*ıduk yer-sub*) olgusuna ulaşmak üzere göçme ve konma. Kısaca ifade etmek gerekirse, eski çağ Türk yurtlarının coğrafya koşulları ve yönetici kavimlerin egemenliklerini sürekli kılama politikaları, Türklerin yerleşim tercihlerini süreklilikten yana kullanmamalarının başlıca nedenleriydi.

Bu çalışma, bir yandan eski Türk çağında yerleşim kültürünün izlerini, sözlük birimleri aracılığıyla elde etmek; diğer yandan da sözlük birimlerindeki mecazlaşmaların VIII. yüzyıldan çok önce gerçekleştiğini yeni belgelerle ortaya koymak amacını taşımaktadır. Hiç şüphesiz, burada eski Türk çağında tam bir yerleşik yaşam olduğuna dair önermelerde bulunulmayacaktır. Bu çalışmanın hedefi, yerleşim kültürünün bir boyutu olan geçici iskân olgusunun leksik yansımalarını eski Türk çağına ait belgeler aracılığıyla tanımlayabilmektir.

Çalışmamızda, Köktürk ve Ötüken-Uygur kağanlıkları dönemlerinde yazılmış yazıtların taranmasıyla elde edilen fiillerdeki “yapı kurmak” mecazlaşması konu alınacaktır. Bunun için **Çoyr, Bilge Kağan, Kül Tigin, Tonyukuk, Kül İç Çor, Ongin, Şine Usu, Taryat, Tes ve Süci** olmak üzere toplam 10 adet yazıt taranmıştır. Taramalar sonucunda 10 adet “yapı kurmak, inşa etmek” üst anlam katmanı kazanmış fiil elde edilmiştir. Bunlar *y(a)r(a)t-*, *y(a)r(a)tur-*, *y(a)r(a)t(i)t-*, *tik-*, *it-* / *(e)t-*, *olg(ur)t-*, *y(a)p(i)t-*, *itit-* / *(e)tit-*, *örg(i)-* ve *ur-* fiilleridir. Bu fiiller, **Çoyr** ve **Süci** hariç, andığımız yazıtların 8’inden elde edildi.

1. Eski Türk Çağında Yerleşim Kültürü

Eski Türklerin yerleşim tercihleri geçici iskân olgusuna dayanmakla birlikte, çok eski çağlardan bu yana Türklerin surlarla çevrelenmiş kentleri ve buraları oluşturan kalıcı konutları iyi tanıdığını bilmekteyiz. Kaynaklar, *Teyrici* inanis dışında farklı inanç sistemlerine ilgi duyan bazı Türk kağanlarının *illerinde* kalıcı iskân oluşturma girişimlerinde bulduklarını yazmaktadır. Bu yöndeki girişimlerin Türk Kağanlığı dönemindeki öncüsü, Budist öğretiyi benimseyen Tatpar2 (T’a-Po) Kağan olmuştur (Mau-Tsai, 1958 I: 43, II: 521). I. Türk Kağanlığı’nın şimdiki bilgilerimizle ilk ve tek yazıtı olan *Bugut*’un 10. satırında Tatpar Kağan için inşa edilme emri verilen *samghadan* söz edilmektedir (Klyashorniy-Livşic, 1987: 236; Klimkeit, 1990: 57; Yoshida-Moriyasu, 1999: 124). 600-608 yılları arasında kağanlık yapan K’i-min’in çadır hayatını bırakarak kent inşa ettirmek istediği, Çin İmparatoru’nun, sınır eyaleti Wan-şou-şu’da K’i-

² Daha önce *Taspar* olarak okunan bu ad son epigrafik belgelemelerle *Tatpar* biçiminde okunmuştur (Yoshida-Moriyasu, 1999: 122).

min için şehir kurulmasını buyurduğu bilgisi Çin yıllıklarına yansıtılmıştır. II. Türk Kağanlığı döneminde kent kurma düşüncesini dile getiren Bilge Kağan'a Tonyukuk'un aksi yönde verdiği öğüt de, eski Türk devletleri yöneticilerinin kentleşmeye bakışıyla ilişkili önemli verilerdendir (Mau-Tsai, 1958: 62-63; 172-173).

I. ve II. Türk Kağanlıklarında yönetici sınıfın şehir kurma yönündeki münferit eylemlerini bir yana bırakırsak, Türklerin yerleşik kültüre yaklaşmaları, II. Türk Kağanlığı'nın yıkılışını izleyen yıllarda başlar. Bu bağlamda, 821 yılı civarında, Temîm ibn Bahr el-Muttavi'î'nin Ötüken-Uygur Devleti'nin başkentine dair yazdıkları önemlidir. Temîm ibn Bahr, çok soğuk olan Tokuz Guzzların (Uygurlar) ülkesindeki bozkırda 20 gün yol aldıktan sonra birbirine yakın köylerin bulunduğu bayındır bir şehre girdiğini yazar. Gezgin, bu şehrin büyük ve muhkem surlarla çevrili olduğunu görür. Şehrin 12 adet muazzam demir kapısı olduğunu, şehrin içinde çok sayıda çarşının bulunduğunu belirtir. Temîm ibn Bahr, şehre 5 fersah mesafede kağanın sarayının damı üzerinde yüz kişilik altından bir çadır görür (Minorsky, 1948: 283; Mackerras, 2000: 452). Uygurların kısmen kentlileştiğini gösteren ve kaynaklara *Ordu Balık* adıyla giren bu kentten sonra, Moğolistan'da aynı dönemde *Bay Balık*'ın inşa edildiğini **Şine Usu Yazıtı**'ndan haber almaktayız. Eski Uygurların Moğolistan bölgesinden göç ettikten sonra Turfan'da kurdukları devletin sınırları içinde yapılandırılan veya yeniden imar edilen kentlerin sayısal değeri ise, hayli yüksektir³.

2. Köktürk ve Ötüken Uygur Yazıtlarında Kent, Konut, İstihkam Sözlüğü

2.1. Kent

Eski Türkçe'de, II. Türk Kağanlığı anıtlarında belgelenen *balık* sözünün yanı sıra eski Uygur çağı yazmalarından itibaren kullanılan *kend/kentin* “şehir; kasaba” veya “köy” gibi daha küçük yerleşim birimleri karşılığında kullanıldığını bilmekteyiz⁴. Aslen “ülke” anlamındayken şehir adlarıyla birleşip XI. yüzyıldan itibaren daha çok “kent” anlamı kazanmış görülen *uluş*, temel anlamıyla **Kül Tigin Yazıtı** Kuzey Yüzü 12. satırda kayıtlıdır.

2.2. Konut, İstihkam, Anıt Mezar

Eski Türkçe'nin *konut* ve *istihkam*ları, temel olarak yurt tutulan illerin coğrafya özelliğine ve iç-dış saldırılara karşı savunma hareketini kolaylaştırmaya yönelik biçimlenmiştir. Buna göre, yerleşimlerde ve istihkamalarda genellikle geçici binalar kurulmuştur. Özellikle devlet büyüklerinin ölümünden sonra inşa edilen anıt mezarlar ise, tabiatıyla kalıcı yapılardan oluşmaktaydı.

³ Bu konuda **bkz.**: Sümer, 1994: 24-43.

⁴ *balık* hakkında **bkz.**: ED: 335; Sinor 1981; Esin 1983; *kend* hakkında **bkz.**: TMEN III: 1705; ED: 728ab.

Eski Türk çağının “konut”, “istihkam” ve “anıt mezar” karşılığında kullanılan söz varlığından taradığımız yazıtlara yansıyanları *eb* “çadır, yurt; ev”; *bark* “ev, barınak, konut; türbe, anıtkabir”; *ordu* “kağanın karargahı”; *örgin* “kağan otağı, taht”; *yurt* “yurt; kamp yeri, konaklama yeri”; *kerekü* “çadır”; *arkuy* “müstahkem mevki; karargah”; *kargu* “gözetleme kulesi”; *korgan* “korugan, sığınak, kale” ve *agıl* “ağıl”dır.

Bu sözlerden *eb*, *bark*, *ordu*, *kerekü*, *yurt*, *arkuy*, *kargu* ve *korgan* II. Türk Kağanlığı yazıtlarından, *örgini* Uygur Kağanlığı yazıtlarından, *agılı* da **Süci Yazıtı**’ndan itibaren izlemekteyiz.

3.2. Konut Bölümleri

Eski Türk çağının Koço-Uygur ve Karahanlı dönemlerinde konut bölümlerini karşılayan söz varlığı nicelik açısından yüksek değerler arz etse de, Köktürk ve Ötüken-Uygur yazıtlarında bu alana ait yalnızca üç söz belgeleyebiliyoruz: 1. *tam* “duvar” (**Kül Tigin Yazıtı Güney Doğu Yüzü**); 2. *kapıg* “kapı” (*Temir Kapıg* özel adında: **Kül Tigin Yazıtı Güney Yüzü 4** vd.); 3. *çıt* “çit, duvar” (Tes, Şine Usu, Taryat)

3. Köktürk ve Ötüken Uygur Yazıtlarında “yapı kurmak” Kavramları

Bu türden fiilleri, ilişkide bulunduğu cümle birimine göre “kent kurmak”, “karargah kurmak”, “çit örmek”, “gözetleme kulesi dikmek” ve “anıt mezar inşa etmek” olarak 5 grupta inceledik.

3. 1. Kent Kurmak

Eski Türkçe’nin “kent” sözlüğünde önemli yer tutan “şehir” anlamlı *balık* sözü, Runik alfabeli Köktürk ve Ötüken-Uygur yazıtlarından Kül Tigin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongin, Kül İç Çor ve Şine Usu’da 13 kez geçer.

Bu cümlelerde *balık* sözü, 1. savaş yapılmak üzere ordunun sevk edildiği yer, 2. savaşın gerçekleştiği alan, 3. fethedilmek üzere akın edilen yer, 4. fethedilen yer, 5. yaşanan meskûn mahal biçimlerinde belgelenir. Bunların hemen hepsinde *balık*, ilişkide olduğu yükleme +KA/+DA ile yönelme ve bulunma göreviyle bağlanır.

Balık sözünün eksiz yükleme durumunda yükleme yöneldiği tek cümle Şine Usu’da kayıtlıdır. Burada *balık*, cümlelerin nesnesi durumunda olup *y(a)p(i)t* fiiliyle bağlantılıdır. so[gd(a)k] : t(a)[b]g(a)çka : s(e)l(e)ŋ(e)de : b(a)y b(a)

⁵ t(a)şra : yor(i)yur : tiy(i)n : kü (e)ş(i)d(i)p : b(a)lıkda(a)k : t(a)gıkm(i)ş : t(a)gd(a)k : inm(i)ş : (KT D 11-12; BK D 10-11); (e)ŋ ilk : togu b(a)lıkda : süŋ(ü)şd(ü)m(i)z (KT K 4); ot(u)z : y(a)ş(i)ma : b(e)ş b(a)lık : t(a)pa : sül(e)d(i)m : (BK D 28); b(e)ş b(a)lık : (a)nı üç(ü)n : ozdı : (BK D 28); (e)ŋ ilki : togu : b(a)lıkda : süŋ(ü)şd(ü)m : (BK D 30); türk bod(u)n : k[ı]l(i)ng(a)lı : türk k(a)g(a)n : ol(u)rg(a)lı : ş(a)ntuŋ b(a)lık(k)a : t(a)luy ög(ü)zke : t(e)gm(i)ş yok (e)rm(i)ş : (T 18); ş(a)ntuŋ b(a)lık(k)a t(a)luy [ög(ü)zk]e : t(e)gürt(ü)m : (T 19); üç ot(u)z b(a)lık : sıdı : (T 19); k'ı[m] [...] : b(a)lık[k]a : t(e)gd(i)m : kunl(a)d(i)m : (a)lt(i)m : (O 9); b(e)ş b(a)lıkda : tört süŋ(ü)ş s[ü]ŋ(ü)şdükde : köl i(ç) çor : opl(a)yu t(e)g(i)p : bulg(a)yu [...] (KÇ 11); so[gd(a)k] : t(a)[b]g(a)çka : s(e)l(e)ŋ(e)de : b(a)y b(a)lık : y(a)p(i)t : b(e)rt(i)m (ŞU B 5)

lık: y(a)p(i)tı: b(e)rt(i)m (ŞU B 5)⁶ “Soğut ve Çinlilere (mühendislere, ustalara) Selenge’de (kıyısında) Bay Balık (kentini) inşa ettirdim.”

y(a)p(i)t- fiili, ED’de *hapax legomenon* ve *yap-* fiilinin ettirgen çatısı olarak belirlenir; Clauson, Erdal ve Moriyasu fiilin anlamını bağımsız değil, Şine Usu B 5’teki cümle örneğiyle bağlam içinde “to build” biçiminde verir (ED: 872b; Erdal, 1991: 793; Moriyasu, 1999: 185). Malov ve Aydarov, *yapıt-* fiiline söz konusu cümle bağlamında *postroit’ ([gorod] baybalık)*= (Baybalık -kentini-) “inşa ettirmek” anlamını verir. (Malov, 1959: 43; Aydarov, 1971: 352) Tekin, **Orhon Türkçesi Grameri**’nin sözlük kısmında fiilin temel anlamını (“yaptırtmak”) vermekle yetinir (2000: 258).

Bilindiği gibi, Ötüken-Uygur Devleti’nin kurucusu Kutlug Kül Bilge Kağan’ın ölümünden sonra yerine oğlu Moyun Çor geçer (Mackerras' 2000: 425). *Teñride Bolmuş İl İtmiş Bilge Kagan* unvanıyla egemenlik kuran Moyun Çor, siyasi ve askeri başarılarının yanı sıra, *ili* içinde kent kültürünü yaymaya çalışan bir lider olarak tanınır. Bunun için Selenge kıyısında bir kent kurdurduğunu, bu kentin adının *Bay Balık* olduğunu Şine Usu’daki tanıklamayla tarihçiler de benimser⁷ (Mackerras, 2000: 452; Sümer, 1994: 27; Kafesoğlu, 1995: 309). Ordu Balık (Karabalgasun) kentinin inşasının da Moyun Çor döneminde tamamlandığı tahmin edilmektedir (Sümer, 1994: 27).

Şine Usu B 5’teki bu cümle, “inşa etmek” anlamlı Türkçenin fiillerinden birini belgelemesinin dışında, tarih kaynaklarına “yerleşik hayata geçen ilk Türk topluluğu Uygurlardır” biçiminde yansıyan bilginin yaşayan tanığı olması bakımından önemlidir. Sonuç olarak, *yap-* fiilinin ettirgen çatılı biçiminin (*yapıt-*) erken çağlardan itibaren “inşa ettirmek” anlamında kullanıldığı anlaşılmaktadır. Türkiye Türkçesi’nde bu fiilin hem kök (*yap-*) hem de ettirgen gövdesinin (*yaptır-*) aynı anlamla kullanımı sürmektedir.

3. 2. Karargâh Kurmak

3.2.1. Runik harfli eski Türk yazıtlarının II. Türk Kağanlığı dönemine ait olanlarında “karargah” ve “kağan otağı”, *eb*⁸ ve *ordu*⁹ sözleriyle karşılanır.

⁶ Bu cümle için **bkz.:** Ramstedt, 1913-1918; Orkun, 1994; Aydarov, 1971; Malov, 1959; Moriyasu, 1999; Berta, 2004.

⁷ Faruk Sümer’e göre bu kent, Selenge’de değil, Yukarı Orkun kıyısında kurulmuştur (Sümer, 1994: 28). Mackerras, iki Uygur kağanının girişimi üzerine iki kent inşa edildiği ve bunlardan birinin Takıgu (Tavuk) yılında (757) inşasına başlanan Bay Balık olduğu düşüncesindedir. Diğeri ise, aynı tarihlerde tamamlana Karabalgasun’dur. (2000: 452).

⁸ *eb* sözü, Eski Türk çağında temel olarak her türden meskeni karşılar. Eski Türk boyları ve yerleşim tercihlerine göre hem geçici (çadır) hem de kalıcı (ev) konutları ifade edebilir. Kelimenin “karargâh, ordugâh” olarak da belirlenen anlamı, Eski Türk devletlerindeki askerî-sivil hayatın keskin sınırlarla birbirinden ayrılmamasına uymaktadır:

⁹ Altayistik çalışmalarında, Hsiung-nu dönemine kadar tarihlendirilir. Han sülalesi devri (MÖ 2. yüzyıl) Çin yıllıklarında kayıtlı *vo-lu-to*’nun *oludo* = *ordu* ile birleştirmesi ilk kez Kurakichi

Ötüken-Uygur dönemi yazıtlarından Şine Usu'da *eb* sözünün aynı anlamla kullanımı sürmekle birlikte, “karargah” ve “kağan otağı” karşılığında *örgin*10 sözü de yaygınlaşmaya başlar. *Örgin* Tes, Şine Usu ve Taryat'ta “kurmak, inşa etmek” karşılığında kullanılan fiillerin nesnesi olarak 8 kez geçer. Bu fiiller **1. yarat-**, **2. yaratıt-** **3. itit-/etit-** **4. örgi-**'tir.

3.2.1.1. *y(a)r(a)t-* (TRY) fiilinin yapı kurma hareketine ad olduğu tek kayıt Tes G 2'dedir: k(a)s(a)r kur(ı)g : kontı : çıt : tikdi *örg(i)n* : *y(a)r(a)tdı* : *y(a)yl(a)* d[1] (Berta, 2004: 236) “Kasar (ili veya kavminin) batısında konakladı; çitleri dikti; kağan karargahını kurdu ve (orada) yazı geçirdi.”

Eski Türkçe'nin söz varlığını konu alan çalışmalarda bu fiil, genellikle temel anlamıyla verilir. (DTSI: 240; ED: 959b; OTWF: 793). Bunlar arasında “inşa etmek, yapı kurmak, tesis etmek” anlamı, açık bir biçimde yalnızca ED'de kayıtlıdır.

Tes Yazıtı üzerine çalışmış bilim adamlarından Klyaştornıy, Tekin, Ōsawa ve Róna-Tas, Tes G 2'deki *yarat-* fiiline “to build; to put up (fences); to erect (the stockade); felállıt =inşa etmek, kurmak, dikmek” gibi anlamlar vererek, bu fiilin bağlam içinde “yapı kurmak” hareketinin adı olduğunu teyit ederler (Klyaştornıy, 1985: 154; Ōsawa, 1999:160; Tekin, 2004b: 320, 2004c: 350; Róna-Tas, 1983: 127). Berta ise, bu fiili “elkészit=hazırlamak” olarak anlamlandırır (Berta, 2004: 240).

Görüldüğü gibi, Berta dışındaki bilim adamlarının hepsi, Tes G 2'deki *yarat-* fiilini, bağlam içinde “inşa etmek” hareketinin adı olarak belirler.

Köktürk ve Ötüken-Uygur yazıtlarında söz konusu fiilin diğer anlam alanlarının (**1. “(teŋri) yaratmak”** **2. (bodun** sözüyle) “dağmık, düzensiz veya başına buyruk bir topluluğu *bodun* hâline getirmek, ulus yaratmak” **3. (bediz** sözüyle) “süsleme yapmak, nakşetmek” **4. (bitig** sözüyle) “yazıt dikmek”) olması, bu fiili İngiliz dilbilimci Beth Levin'in fiil sınıflamasındaki “Verbs of Creation and Transformation” grubuna sokar (Levin, 1993). Dolayısıyla “yaratmak” çekirdek

Shiratori tarafından 1902'de yapılır. Hsiung-nu dönemindeki anlamları “sınırdı gözetleme karakolu”, “sınır devriyesi”, “Hsiung-nuların Çinliler için pusuya yattıkları yer” olarak belirlenir (Tekin 1993: 17). Eski Türk çağındaki anlamları “kağanın karargahı; ordu, saray; kale, şehir, payitaht” biçiminde değişkenlik gösterir (ED: 203; TMEN II: 452; Tekin 1988: 162; 2004: 58; Gabain 1988: 288; Orkun 1994: 824).

¹⁰ Bu söz, Tekin'e göre *örgi-* fiilinden türemiş bir isimdir. (Tekin 2004a: 190). Eski Uygur dönemi yazmalarında tanıklanan *ergü barkı* koşma sözünün ilk unsuruyla da ilişkisi kurulur (Tenişev, 1997: 501). *Yekler ergüsi otruglarında* “iblisler evi adalarında”; *kentü ergüsiŋerü yadıldılar* “kendi evine doğru yayıldılar” vb. örnekleri veren Clauson ve Röhrborn, kelimenin *er-* “olmak, bulunmak” fiilinin ismi olduğunu söyler (ED, 223a, UW, 6: 426). Türkçeden Moğolcaya geçen kelimenin bu dilde geniş bir ailesi vardır: Moğ. *irge* 2 “keçe çadırın etrafını dar bir şerit hâlinde saran kuşak veya kemer; çadırın etekleri; *irge* 3 “binaların yan kapısı, servis binası, hizmet binası”; *erüge(n)* / *örüge(n)* “salon, oda, bölme, bölüm”, *örgügen*, *örgegen*, *ergügen* “prensin kaldığı yer veya çadır; han veya rütbeli bir kişinin sarayı” (MTS I-II).

anamlı bir fiil, bağlam içerisinde her türden şeyi “var etmek, ortaya çıkarmak” anlamını kazanabilir. Buna “bina kurmak, inşa etmek” anlamı da dahildir. Bu yüzden *yarat-* fiilinin eski Türk yazıtlarına dayanarak beşinci anlamını (*örgin* sözüyle) “inşa etmek, yapı kurmak” olarak belirleyebiliriz.

3.2.1.2. *y(a)r(a)t(it)- / y(a)r(a)t(i)t-* (TTRY /TRY) fiilinin “yaptırmak, inşa ettirmek, yapı kurdurmak” üst anlam katmanı, ED’de belirtilmemiştir. Bu fiilin “inşa ettirmek” anlamı Erdal, Moriyasu ve Tekin tarafından tespit edilir (1991: 793; 1999: 184 ; 2006: 185).

Bu fiil, **Şine Usu ve Taryat Yazıtlarında** *örgin* sözüyle ilişkili olarak 2 kez “karargah inşa ettirmek” anlamıyla belgelenir: *örg(i)n* : (a)nta : *y(a)r(a)t(i)td(i)m* (ŞU D 9); *örgin* : bunta *y(a)r(a)t(it)d(i)m* : (Ta B 2).

ŞU D 9’deki *yaratıt-* fiili, Ramstedt tarafından “in Ordnung bringen”; Malov ve Aydarov tarafından “stroy”, Moriyasu tarafından “to have something set up” biçimlerinde karşılır (Ramstedt, 1913-1918: 22; Malov, 1959: 40; Aydarov, 1971: 347; Moriyasu, 1999: 184). Ta B 1’deki *yaratıt-* fiilini Tekin “kurdurtmak”, Katayama “to build” olarak anlamlandırır (Tekin, 2004a: 344 ; Katayama 1999: 171)

Köktürk ve Ötüken-Uygur yazıtlarında bu fiil 7 kez belgelenmektedir. Fiilin geçtiği cümleler bağlamından çıkan anlamlar şöyle listelenebilir:

1. *örgin* nesnesiyle “karargâh kurdurmak”
2. *bark* nesnesiyle “anıt mezar inşa ettirmek” (II. Türk Kağanlığı BK K 14) (Bkz. 3.5.)
3. *çit* nesnesiyle “çit çaktırmak, duvar ördürmek”. (Ötüken-Uygur Kağanlığı Taryat B 1) (Bkz.: 3.3.)
4. *belgü* ve *bitig* nesnelereyle “yazıt yazdırmak”¹¹ (Ötüken-Uygur Kağanlığı Şine Usu D 8, D 9-10, Taryat B 2-3)

Sonuç olarak *yaratıt-* fiili, yer aldığı 7 cümleden 4’ünde “inşa ettirmek, yapı kurdurmak” 3’ünde “yazıt yazdırmak” anlamıyla belirlenmiştir. Dolayısıyla bu fiilin baskın olarak “inşa etmek” bilgisini üstlendiği söylenebilir.

3.2.1.3. *itit-* /*(e)tit-* (tt/ tti) fiili, Ötüken coğrafyasına ait Runik harfli metinlerden Şine Usu ve Taryat yazıtlarında *örgin* nesnesiyle 4 kez geçer:

[...]z b(a)şinta : k(a)s(a)r kur(i)d(i)n : *örg(i)n* (a)nta : *it(i)td(i)m* : (ŞU D 8); (a)nta : y(a)na : tüş(ü)p : orkun : [b(a)]l(i)kl(i)g : b(e)lt(i)rinte : (e)l *örginin* : (a)

¹¹ Taryat ve Şine Usu’da bu fiil, *belgü* ve *bitig* nesnelereyle “yazdırmak” karşılığında da kullanılır: b(e)lgüm(i)n : bit(i)g(i)m(i)n : (a)nta : y(a)r(a)t(i)td(i)m : (ŞU D 8); bin yıll(ik) : tüm(e)n künl(ik) : bit(i)g(i)m(i)n : b(e)lgüm(i)n : (a)nta : y(a)sı t(a)şka y(a)r(a)t(i)td(i)m : (ŞU D 9-10); bin yıl(l)ık : tüm(e)n künl(ik) : b(i)t(i)g(i)m(i)n : b(e)lgüm(i)n : bunta y(a)sı t(a)şka : y(a)r(a)t(it)d(i)m : (Ta B 2-3)

nta : [ö]rg(i)[p(e)n] *it(i)td(i)[m]* : (ŞU G 10); k(a)g(a)n : (a)t(a)n(i)p : k(a)tun (a)t(a)n(i)p ötü(k)e(n) : ortus[ınt]a (a)[s öŋ](ü)z b(a)ş [k](a)n [ıduk] b(a)ş k(i)d(i)nin : *örgin* : bunta : (*e)ti(t)d(i)m* (Ta G 6); t(e)ŋride : bolm(i)ş : (e)l (e)tm(i)ş b(i)lge : k(a)g(a)n : (e)l b(i)lge : k(a)tun k(a)g(a)n (a)t(i)g : k(a)tun (a)t(i)g (a)t(a)n(i)p : ötü(k)e(n) k(i)d(i)n uçınta : t(e)z b(a)şınta *örg(i)n* [(a)nta : (*e)ti(t)d(i)m* çıt] (a)nta : y(a)r(a)t(i)td(i)m (Ta B 1)

Bu fiil, Erdal tarafından “to have something erect” anlamıyla (1991: 772); ED’de yalnızca “örgin anta : étitdim” (ŞU D 8) cümlesinde geçtiği belirtilerek, bağlam içinde “to have something set up” anlamıyla karşılanır (ED: 44b-45a).

Şine Usu Yazıtı üzerine çalışan bilim adamlarından Ramstedt, bu fiili geçtiği cümle içinde “in Ordnung bringen” olarak anlamlandırır. Böylece Ramstedt, *yaratıt-* fiiline verdiği anlamın aynısını *itit-* fiiline de vererek, bu iki fiilin *örgin* nesnesini aldıkları cümlelerde “(bir tür bina) yaptırtmak” anlamıyla kullanıldığını benimser; zira Ramstedt, *örgin* sözünün karşılığı olarak “Palast”ı verir (Ramstedt 1913-1918: 23). Malov ve Aydarov, *etit-* fiilini *postroit’* ile karşılar (Malov, 1959: 42; Aydarov, 1971: 347). Moriyasu, *örgin* sözüne “throne” anlamı vererek *itit-* fiilini “to have something set up” ile karşılar (1999: 171).

Örgin sözünün “karargâh” ve “kağan otağı” anlamları, *itit-* fiilinin “kurdurmak, inşa ettirmek” karşılığında kullanıldığını belirlememizi sağlamaktadır. Böylece “geçici bir konut türünün bina edilmesi” bilgisini yakalamış olmaktadır. Bu cümle, kendisini izleyen satırlarla da söz konusu anlamı tanıklamaktadır: [...]z b(a)şınta : k(a)s(a)r kur(i)d(i)n : örg(i)n (a)nta : it(i)td(i)m : çıt (a)nta : tokıtd(i)m : y(a)y (a)nta : y(a)yl(a)d(i)m : y(a)ka : (a)nta : y(a)k(a)l(a)d(i)m : (ŞU D 8) “[...] başında Kasar (ilinin veya kavminin) batısında karargahı(mı) (veya kağan otağını) (orada) bina ettirdim. (Karargah veya kağan otağının) çitlerini (duvarlarını) orada ördürdüm. Yazı orada geçirdim. Sınırı orada çektirdim.”

Sonuç olarak, hem “yapmak, etmek, bir şeyi ortaya çıkarmak” anlamlı *it-/et-* (bkz. 4.1.) hem de bu fiilin ettirgen biçimi, eski çağ Türk yazıtlarında bağlam içinde “yapı kurmak” karşılığında kullanılmıştır. Bu fiil de *yarat-* ve *yaratıt-* gibi, Levin’in fiil sınıflamasındaki “Verbs of Creation and Transformation” grubuna girer.

3.2.1.4. örg(i)- (grü) fiilini yalnızca Şine Usu Yazıtı’nda belgeleyebildik: (a)nta : y(a)na : tüş(ü)p : orkun : [b(a)]l(i)kl(i)g : b(e)lt(i)rinte : (e)l örginin : (a)nta : [ö]rg(i)[p(e)n] *it(i)td(i)[m]* : (ŞU G 10)

Ramstedt bu cümledeki *balıklıg* sözünü de ırmak adı olarak yorumlar ve bu cümleyi “An der Vereinigungsstelle des Orkon und des Balıklıg (“des fischreichen flusses”) liess ich dann den Reichshof aufführen, und das Reichshaus = Orkun ile Balıklıg’ın (Balıklı ırmağın) birleştiği yerde maiyetimi ve sarayımı yaptırttım” biçiminde tercüme eder (Ramstedt 1913-1918: 30). Malov ve Aydarov bu fiili,

“yükseltmek, çekmek, örmek, kurmak” gibi anlamlar taşıyan *vozdvignut*’ fiiliyle karşılar. Moriyasu ve Berta’n yorumu da böyledir (Malov, 1959: 42; Aydarov, 1971: 351; Moriyasu, 1999: 185; Berta, 2004: 311).

Malov ve Aydarov dışında, uzmanlar, cümleyi *örgin* nesnesinin bağlı olduğu iki fiilden yalnızca *itit-* fiilini dikkate alarak yorumlamışlardır. Bu cümlenin “*İl* (kağanlık) otağını orada ördürüp (yapılandırıp) inşa ettirdim.” biçiminde aktarılması özgün biçime daha yakındır.

örgi- fiilinin yapısı çözümlenmemiştir. Dikme ve dokuma hareketlerinin adlarının (*tik-*, *toki-*) eski çağlardan bu yana “yapı kurma” bilgisiyle eşleşmesi, *örgi-* fiilini *ör-* ile ilişkilendirmemize olanak tanıyabilir. “örgü örmek, saç örmek” anlamlı bu *ör-* fiilinin, eşyazılı biçimi olan “yükselmek” anlamlı “ör-” fiili de, semantik ve morfolojik açılardan *örgi-* fiiline kaynak oluşturma ihtimali taşımaktadır.

3.3. Çit Örmek

3.3.1. *çit* sözü ED’de “fence”, DTSI’de “zabor, stena”; Tekin’de “çit; ordugah etrafına çekilen dikenli (?) çit” biçiminde anlamlandırılır (ED: 401b; DTSI: 151; Tekin, 2004a: 202). Çit, tahtadan, taştan veya telden yapılmış duvar, parmaklık vb. ile bir meskeni veya bölgeyi çevirir, sınırlar. Bu hâliyle çit, çoğu kez kalıcı veya geçici konutların bir parçasıdır¹². *Çit*, Tes, Şine Usu ve Taryat yazıtlarında 6 kez geçer. Bağlı olduğu fiiller *tik-*, *tokit-*, *yaratıt-*’tır.

3.3.2. *tik-* (kit) Köktürk ve Ötüken Uygur yazıtlarında 8 kez geçen bu fiilin çok geniş olan anlam alanları ED’de belirtilmiştir. Bunlar arasında “inşa etmek” anlamı olmasa da, bu anlamı da içeren “to erect=dikmek” karşılığı, *balbal tikmiş* (KT D 16; BK D 13) örneğine dayalı olarak verilir (476b).

tik- fiilinin “inşa etmek” anlamını Tes Yazıtı’nda görmekteyiz: k(a)s(a)r kur(ı) g : kontı : çit : *tikdi* örg(i)n : y(a)r(a)tdı : y(a)yl(a)d[ı] (Tes G 2) Buradaki *tik-* fiilini Klyaştorniy “to put up”, Ōsawa ve Tekin “to erect”, Berta “ver- =vurmak, çakmak” ile karşılar (Klyaştorniy, 1985: 154; Ōsawa, 1999: 160; Tekin, 2004b: 320, 2004c: 350; Berta, 2004: 240).

Fiilin temel anlamı, “dik hâle getirmek, dikmek, dik duracak şekilde saplamak”tır. Taradığımız yazıtlarda *tik-* fiilinin “yazıt dikmek”¹³, “yapılan heykeli dikmek, bir kaideye oturtmak”¹⁴; (yıpar sözüyle) “cenaze töreni ritüellerinde mum dikmek”¹⁵ biçiminde üç ayrı anlam nüansıyla kullanıldığını

¹² *Çit* sözüyle ilgili geniş bilgi için **bkz.:** Karcavbay, 1992.

¹³ m(e)n b[(e)ngü : t(a)ş tikd(i)m : (KT G 11)

¹⁴ k(a)η(ı)m : k(a)g(a)nka : b(a)şl(a)yu : b(a)z k(a)g(a)n(i)g : b(a)lb(a)l : tikm(i)ş : (KT D 16; BK D 13); b(a)şl(a)yu : kırk(ı)z k(a)g(a)n(i)g : b(a)lb(a)l : tikd(i)m : (KT D 25; BK D 20); ul(u)g : ogl(u)m : (a)gr(i)p : yok bolça : kug : s(e)η(ü)g : b(a)lb(a)l : tike : birt(i)m : (BK G 9)

¹⁵ yog : yıp(a)r(i)g : k(e)lür(ü)p : tike : birt(i) : (BK G 11)

saptadık. Fiilin dördüncü anlamı, “(çıt sözüyle) yapı kurmak”tır. Bunu, hem alan uzmanı bilim adamlarının verdiği anlamlar hem de günümüz Türkiye Türkçesinde *dik-* fiilinin üst anlam katmanlarından birinin “yapı kurmak, inşa etmek” olması doğrudur.

3.3.3. tokıt- (TiQoT): Bu fiili, Köktürk ve Ötüken-Uygur yazıtlarında 11 kez belgelemektedir. (*taş, beŋgü taş, bitig taş, tolku taş* sözleriyle) “taş yazıt üzerine yazı kazdırtmak”¹⁶ karşılığında Bilge Kağan, Kül Tigin, Ongin ve Taryat yazıtlarında 8 kez; (*çıt* sözüyle) “çit dikmek, taş veya tahta parmaklıkları toprağa dikerek kağanlık çadırını veya boduna ait çadırlar topluluğunun sınırlarını çizmek” karşılığında Şine Usu ve Taryat yazıtlarında 3 kez geçer:

çıt (a)nta : tokıt(d)ım (ŞU D 8; ŞU D 9); *çıt* bunta t[ok(i)t]d(i)m : (Ta B 2)

ED’de *tokı-* fiilinin ettirgen çatısı olduğu belirtilerek anlam alanları (“vurdurmak; kumaş, bez vb. dokutmak; toprağa anıt taş çaktırmak; davul vb. çaldırmak” vb.) verilir (ED: 467b). ED’de ve Erdal, 1991’de fiilin “dikmek, kurmak, inşa etmek” anlamı ihmal edilir (Erdal, 1991: 789).

Ramstedt, *tokıt-* fiiline “aufstellen= diktirmek, kurmak”; Malov “vbivat=mihlatmak, çaktırmak”; Aydarov “postroy=kurdukmak, inşa ettirmek”; Moriyasu, “to have something drive in=çaktırmak”; Berta “lever= bastırmak”, Tekin “vurdurtmak” anlamını verir (Malov, 1959: 104; Aydarov, 1971: 347; Moriyasu 1999: 184; Berta 2004: 306; Tekin, 2004a: 344)

tokı- fiili, **Kül Tigin, Bilge Kağan ve Şine Usu Yazıtlarında** “vurmak; vurarak yaralamak veya öldürmek; düşmanla vuruşup onu yenmek”¹⁷ karşılığında sıkça kullanılmıştır. Bu fiilin temel anlamı “vurmak”, *tokıt-* türevinin anlamını belirlemede önemlidir. *Tokıt-*, andığımız yazıtlarda, *çıt* sözünün dışında *taş, beŋgü taş, bitig taş, tolku taş* söz ve ibareleriyle ilişkili olarak 8 kez kayıtlanır. Bilindiği gibi Türkler, yazı yazmaya “fırça” ile başlamamış, ucu sivri nesnelere “kazıyarak, vurarak” taşlar üstüne “urmuş, tokımış ve bitimiş”tir. Dolayısıyla bu fiilin “vurmak” çekirdek anlamını “yazı yazmak” karşılığında da sık sık belgelemektediriz.

Ham maddesi ahşap veya metalden oluşabilen *çitler*, bir tür duvar veya parmaklık özelliği de taşımaktadırlar. Günümüzde olduğu gibi, eski çağlarda

¹⁶ t(a)ş tokıt(d)ım : (KT G 12; BK K 14); b(e)ŋgü t(a)ş : tokıt(d)ım (KT G 12-13; BK K 15); y[(a)g]juk (e)l : (e)rs(e)r : (a)nç(a) t(a)kı : (e)riğ y(e)рте irs(e)r (a)nça : (e)r(i)g y(e)рте : b(e)ŋgü t(a)ş : tokıt(d)ım bit(i)t(dim) : (KT G 13); ol [t(a)ş(i)g : tokıt(d)ım (KT G 13); [(a)t(a)ç(i)m]ka bit(i)g : t(a)ş(i)g [tok(i)t]d(i)m : (O Ek Yazıt 1-2); tolku : t(a)şka tokıt(d)ım : (Ta B 3)

¹⁷ tokuz (e)r(i)g (e)g(i)re : tokıdı : (KT K 6); (a)nta : toŋra : yıl(p)ağutı : bir : og(u)ş(u)g : toŋa : tig(i) n yog[ınta] (e)g(i)re : tokıd(i)m : (BK D 31); tönk(e)r : t(a)gda : t(e)gip : tokıd(i)m : (BK G 8); (e)kinti : sün(ü)ş [(e)ŋ il]ki (a)y : (a)ltı : y(a)ŋıka : t[okıd(i)m] (ŞU K 9); l(a)gzın yılka : t[okıd(i)m] (ŞU K 11); ol (a)y : biş y(e)g(i)rmike : k(e)yre : b(a)şı : üç birküde : t(a)t(a)r : birle : k(a)tı : tokıd(i)m : (ŞU D 6); (e)k(i)nt(i) (a)y : tört y(e)g(i)rmike : k(e)mde : tokıd(i)m : (ŞU D 7-8); [bo]lçu ög(ü)z[d]e : üç karluk(u)g : (a)nt[fa] : tokıd(i)m : (ŞU G 1-2); [...] (a)nta : t[okıd(i)m] (ŞU G 5); [...]k²i bodun(u)g [(a)l(i)p] : t[okıd(i)m] (ŞU B 3)

da bu türden yapı bölümleri, toprağı kazmak suretiyle elde edilen oyuk bölgeye çakılarak veya vurularak dikilmektedir. Dolayısıyla “kurmak, inşa etmek” karşılığını söz konusu fiilin üst anlam katmanlarından birisi olarak belirlemek mümkündür. **Şine Usu ve Taryat Yazıtları** üstünde çalışmış bilim adamlarının *tokıt-* fiiline verdikleri anlamlar da, bu fikri desteklemektedir.

3.3.4. *y(a)r(a)t(i)t-*(TTRY): *Çıt* sözünü nesne aldığı tek kayıt Taryat Yazıtı’ndadır: t(e)ηride : bolm(i)ş : (e)l (e)tm(i)ş b(i)lge : k(a)g(a)n : (e)l b(i)lge : k(a)tun k(a)g(a)n (a)t(i)g : k(a)tun (a)t(i)g (a)t(a)n(i)p : ötü(e)n k(i)d(i)n uçıta : t(e)z b(a)şınta örg(i)n [(a)nta : (e)t(i)td(i)m çıt] (a)nta : *y(a)r(a)t(i)td(i)m* (Ta B 1)

Bu fiil “karargâh kurmak (3.2.1.2.) ve “anıt mezar inşa etmek” (3.5.2.) bölümlerinde müzakere edildi.

3.4. Karakol Kurmak

Taradığımız yazıtlarda, askerî hareketlerde önemli yeri olan yapıların kuruluşuna dair iki cümle belirledik. Tonyukuk Yazıtı’nda kayıtlı bu cümlelerde askeri yapılar, “gözetleme kulesi” karşılığında kullanılan *kargu*’dur. Bu sözcük, *olgurt-* ve *ur-* fiillerine bağlıdır.

3.4.1. *olg(u)rt-* (TRGLo): ED’de morfolojisinin belirsiz olduğu kaydı ve “(bir şeyi bir yere) yerleştirmek; bir şeyi kurmak, tesis etmek” anlamlarıyla verilir (139a). Erdal 1991’de “bir şeyi kurmak, tesis etmek” anlamı yoktur; buna karşılık “oturtmak; yerleştirmek ikamet ettirmek” biçiminde ED’de olmayan bir alt anlam belirlenmiştir (780).

olgurt- **Tonyukuk Yazıtı**’nda bir *hapax legomenon* olarak geçer: (a)rkuy k(a)rgug : *olg(u)rt(u)m*¹⁸ ok : (T 53). Birinci söz¹⁹, alan uzmanları tarafından farklı açıklansa da, cümlelerin nesnesi durumundaki *kargu* üzerinde fikir birliği bulunmaktadır.

T 53’teki cümleyi, “İstihkam ve gözetleme kulelerini (yerlerine) oturttum (toprağa temel kazarak diktirdim)” biçiminde Türkiye Türkçesi’ne aktarmak mümkündür.

olgurt- fiilinin, *olur-* fiiliyle hem biçim hem de anlam yakınlığının bulunması, bu iki fiilin kökenlerini **ol-* olarak belirlenmesine olanak vermektedir. “oturmak”

¹⁸ Radlof, 1899; Orkun, 1994, Malov, 1951, Giraud, 1961; Tekin 1968, Aydarov, 1971 *ulgartdım*; Ramstadt; Granö; Aalto, 1958 *ulugartdım*; Clauson, 1971, 1972, Sertkaya, 1995 *olgurdım*; Tekin, 1994, Rybatzki, 1997, Berta, 2004 *olgurdım*; *olurdım*.

¹⁹ Bu cümledeki *olgurt-* fiiline bağlı *arkuy* sözü, uzmanlar tarafından farklı biçimde değerlendirilir: Thomsen tarafından etnik ad, Malov, Aydarov, Clauson, Rybatzki ve Berta tarafından yer adı olarak yorumlanır. Giraud *arku kargugu* “des tours de guet en chaîne=kesme taşı gözetleme kulesi” biçiminde değerlendirirken; Tekin ve Sertkaya bunu koşma söz (hendiyadioin) biçiminde “siper ve gözetleme kulesi” olarak açıklar. DLT’de “dağ doruklarında düşmanın gelişini haber vermek için ateş yakılan gözetleme kulesi” (III: 241) olarak açıklanan *kargu*, Eski Türkçe’deki Moğolca alıntılar arasındadır. Kelimenin geniş ailesi için bkz.: MTS II.

çekirdek anlamlı bir fiilin “koymak, yerleştirmek” üst anlam katmanı kazanması mümkündür. Askerî savunmaların en önemli unsurlarından olan “gözetleme kuleleri”ni *olgurtabilmek* için, toprağa temel kazılması ve bu kulenin toprağa sıkı bir biçimde yerleştirilmesi gerekmektedir. Dolayısıyla *olgurt-* fiilinin, **Tonyukuk Yazıtı** 53. satırda “kurmak, tesis etmek, inşa etmek” anlam nüansıyla kullanıldığını söyleyebiliriz.

3.4.2. ur- (Ro): Taradığımız **Köktürk ve Ötüken-Uygur Yazıtlarında** 12 kez belgelenen bu fiilin geniş anlam alanları, ED’de belirtilmiştir (194b). Eski Türkçe’de “vurmak” temel anlamının dışında “okla vurmak; taş üstüne keski yardımıyla vurarak yazı yazmak”²⁰ gibi üst anlam katmanları kazanmış olan bu fiilin “toprağa temel kazarak bina etmek, kurmak” mecazlaşmasıyla kullanımını Tonyukuk Yazıtı’nda belgelemektediriz: y(e)lme : k(a)rgu : (e)dgüti : *urg(i)l* : (T 34).

Cümlenin yüklemine oluşturan *ur-* fiilini, Malov ve Aydarov “*derjat*’=saklamak, muhafaza etmek”; Giraud “*etablis*=kurmak, tesis etmek”; Clauson “*set up*=tesis etmek, kurmak”; Tekin “yerleştirmek”; Rybatzki “*organisiere*=düzenlemek”, Berta “*építeni*=inşa etmek” fiiliyle karşılar (Malov 1951; Aydarov 1971; ED: 194b; Tekin 1994: 15; Rybatzki 1997: 111; Berta 2004: 83).

Alan uzmanlarının *ur-* fiiline birbirlerinden çok farklı anlamlar vermesinin temelindeki sorun *urgıl* yüklemine nesnelere birinin askeri bir unvan²¹, diğerinse bir bina türünün adı olmasıdır. Yapısının yeniden değerlendirilmesi gerektiğini düşündüğümüz bu cümle “Devriyeleri (iyi yerleştir) gözetleme kulelerini iyi kur (inşa et).” biçiminde Türkiye Türkçesi’ne aktarılabilir.

3.5. Anıt Mezar İnşa Etmek

Eski Türkçe’de *bark* sözü hem tek başına hem de *eb bark* ikilemesi içinde kullanılmıştır. Alan uzmanları tarafından birbirinden farklı bir çok anlamla karşılanırsa da²², eski Türk çağına ait kalıcı ve geçici konut türlerinin (çadır, barınak, kağan karargahı, ordugah) *bark* sözüyle adlandırıldığı konusunda bilim adamlarının çoğu hemfikiridir. Bu sözün Bilge Kağan ve Kül Tigin için yaptırılan ve içlerinde bu iki kağanın mezarı bulunan yapıların inşaatı ve tezyinatının

²⁰ ol t(e)gdükde : b(a)y(ı)rkun(ı)ñ : (a)k : (a)dg(ı)r(ı)g : udl(ı)kın : sıyu : urtı : (KT D 36); [k](a)rluk : y(e)gr(e)n : (e)rm(e)l(i)g : (a)rkasın : sıyu : urtı : (KÇ 21); y(a)r(ı)kınta : y(a)lm(a)sınta : yüz (a)rtuk : okın urtı : (KT D 33); bir : (e)r(i)g : okun urtı : (KT D 36); türk [bod(u)n ti]r(i)p : il tuts(i)k(i)ñ(i)n : bunta : urt(u)m : (KT G 10; BK K 8); y(a)ñ(i)l(i)p : öls(i)k(i)ñ(i)n : y(e)me : bunta : urt(u)m : (KT G 10-11; BK K 8); n(e)ñ n(e)ñ : s(a)b(ı)m : (e)rs(e)r : b(e)ñgü : t(a)şka : urt(u)m : (KT G 11); b(e)lgüs(i)n : bit(i)gin : bu urdı : bu y(a)r(a)tdı : (Tes G 3)

²¹ Bu cümlenin birinci nesnesi durumundaki *yelme*, Clauson, Erdal ve Rybatzki tarafından “askerî devriye, keşif devriyesi”; Tekin tarafından “keşif kolu, keşif süvarisi, öncü; sefer” olarak anlamlandırılır (Clauson, 1971: 929a; Erdal, 1991: 316; Tekin, 1994: 70; Rybatzki, 1997: 111).

²² “zdanie, soorujenie”; “movable property, household goods= taşınabilir mülk, ev eşyaları”; “ev, barınak, konut; türbe, anıtkabir”, (DTS: 84; ED:359b; Tekin 2006: 126)

betimlendiği satırlarda da geçmesi, onun “anıt mezar, türbe” karşılığında kullanıldığını belgelemektedir. *Bark*, **Köktürk** ve **Ötüken-Uygur Yazıtlarında** 12 kez kayıtlansa da “anıt mezar” anlamıyla, yalnızca Bilge Kağan ve Kül Tigin yazıtlarında kullanılmıştır. Bu sözün ilişkili olduğu filler ise, *it-* / *(e)t-*, *y(a)r(a)t(it)-* / *y(a)r(a)t(it)t-* ve *y(a)r(a)tur-* olarak tespit edildi.

3.5.1. *it-* / *(e)t-* (ti / t): Taradığımız on yazıtta 40 kez geçen bu fiil, ED’de uzun bir anlam tarihi bulunduğu saptamasıyla tanımlanır. Özgün anlamı “düzenlemek, düzene koymak” olarak belirlenir. Daha sonra “süslemek”, “kurmak, yaratmak”, “yapmak” ve “etmek” anlamları kazandığı belirtilir (ED 36b). DTSI’de *et-* / *I* maddesinde, bu anlamlar belirtilir (186).

it- fiili, *bark* sözüyle ilişkili olarak Kül Tigin Yazıtı’nda iki kez geçer: *b(a)rk itgüçi* : *b(e)d(i)z* : *y(a)r(a)t(i)gma* : *bit(i)g t(a)ş* : *itgüçi* : *t(a)bg(a)ç* : *k(a)g(a)n* : *çık(a)nı* : *ç(a)η s(e)ηün* : *k(e)lti* : (KT K 13); *t(a)ş [b(a)rk : itgüçig]* bunça : *b(e)d(i)zçig* : *tuyg(u)n* : *(e)lt(e)b(e)r* : *k(e)l[ürti]* (KT KD).

Bu cümlelerdeki *bark itgüçi*’nin “mimar-mühendis” ya da “yapı ustası” karşılığında meslek adı olarak kalıplaştığını söyleyebiliriz. Bu fikri, Erdal 2004’ün bu ibareye verdiği *architect* “mimar” anlamı da destekler (292). Böylece *it-* fiilinin eski Türk çağı belgelerinde *bark* nesnesiyle ilişkisi sonucunda bağlam içinde “inşa etmek, yapı kurmak” mecazlaşması kazanması belirginleşir.

3.5.2. *y(a)r(a)t(i)d-(D..RY)*: Bu fiili, **Şine Usu** ve **Taryat Yazıtlarında** (*örgin*, *çit* sözleriyle) inşa ettirmek, yapı kurdurmak, yaptırmak” anlamıyla yukarıda müzakere edildi (Bkz. **3.2.1.2.**). *Bark* sözünü nesne olarak “inşa etmek, yapı kurmak” karşılığında kullanılmasını ise, II. Türk Kağanlığı yazıtlarından Bilge Kağan’da belgelemektediriz: *(a)η(a)r* : *(a)d(i)ηç(i)g* : *b(a)rk* : *y(a)r(a)[t(it)]d(i)m* (BK K 14).

Radloff’ta Y1R1D1M, Alyılmaz’da mD..RY olarak geçen bu çekimli biçimin yazıçevrimi Thomsen, Malov, Aydarov, Clauson, Sartkoca, Berta gibi alan uzmanlarının tamamı tarafından *y(a)r(a)td(i)m* olarak yapılır. Tekin 1968, 1995 ve 2000 yayınlarında ise *y(a)r(a)t(i)d(d)i)m* biçimindedir. Bu fiilin ettirgen olması gerektiği konusundaki Tekin’in düşüncesine katılıyoruz (Tekin 2000: 104). **Kül Tigin Yazıtı** Güney 12’de *(a)η(a)r* : *(a)d(i)ηçig* : *b(a)rk* : *y(a)r(a)turt(u)m* cümlesinin yüklemi de, bu fiilin ettirgen çatılı olması gerektiğini gösteren bir veri durumundadır. Zira Kül Tigin’in anıt mezarı Bilge Kağan tarafından Çin’den getirilen *bark itgüçilerce* inşa edilip *bediz yaratıgma* işiyle uğraşanlarca tezyin edilmiştir.

ED’de **Şine Usu Yazıtı** Doğu Yüzü 8, 9 ve 9-10. satırlardaki verilere dayanılarak “anıt mezar vb. kurmak, inşa etmek” anlamıyla kaydedilir (ED: 961b, 962a). Erdal 1991’de aynı anlamlar verilerek, ünsüzle biten çok heceli bir fiil gövdesine -(X)t- ekinin geldiği tek örnek olduğu belirtilir (793).

3.5.3. *y(a)r(a)tur-* (RoTRY): Taradığımız yazıtlarda yalnızca bir kez Kül Tigin’de geçer: *(a)η(a)r : (a)d(i)nçığ : b(a)rk : y(a)r(a)turt(u)m* (G 12).

yarat- fiilinin ettirgen gövdesidir (ED: 962a). Levin’in fiil sınıflamasındaki “Verbs of Creation and Transformation” sınıfına girer. KT G 12’de cümle bağlamında “inşa ettirmek, bina ettirmek” mecazlaşmasıyla kullanıldığını, fiilin hem kök biçimi hem de *-(X)t* ekli ettirgen gövdeli diğer biçimi (*yaratıt-*) bizzat tanıklar.

3.6. Aşağıda, taradığımız yazıtlarda “yapı kurmak, inşa etmek” anlamı taşıyan fiiller ve bu fiillerle ilişkide olan nesnelere, tablo biçiminde sunulmuştur:

BALIK	<i>YAPIT-</i>
örgin	<i>yarat- yaratıt- itit-/etit- örgi-</i>
çıt	<i>tik- tokıt- yaratıt-</i>
bark	<i>yaratur- yaratıt- it-</i>
arkuy kargu	<i>olgurt-</i>
<i>kargu</i>	<i>ur-</i>

SONUÇ

Bu çalışma için Köktürk ve Ötüken-Uygur dönemine ait **Çoyr, Bilge Kağan, Kül Tigin, Tonyukuk, Kül İç Çor, Ongin, Şine Usu, Taryat, Tes ve Süci** olmak üzere toplam 10 adet yazıt taranarak “yapı kurmak” karşılığında kullanılan fiiller arandı. Çıkan sonuçlar şu şekilde özetlenebilir:

1. Adı anılan Runik harfli yazıtlarda 10 adet “yapı kurmak, inşa etmek” üst anlam katmanı (mecazlaşması) kazanmış fiil elde edildi. Bunlar *y(a)r(a)t-*, *y(a)r(a)tur-*, *y(a)r(a)t(i)t-*, *tik-*, *it-* / *(e)t-*, *olg(urt)-*, *y(a)p(i)t-*, *itit-* / *(e)tit-*, *örg(i)-* ve *ur-* fiilleridir. Bu fiiller, Çoyr ve Süci hariç, andığımız yazıtların 8’inden elde edildi.

2. *yap-* ve ettirgen biçimi *yapıt-*, mecazen veya bağlam içinde “inşa etmek” ve “inşa ettirmek” anlamlarıyla kullanılmıştır. Türkiye Türkçesi’nde *yap-* ve *yaptır-* fiillerinin aynı anlamla kullanımının sürmesi, bunu tanımlayan bir veridir. “yapmak” anlamı veya anlam nüansı taşıyan Türkçenin diğer fiilleri de, taranan

yazıtlarda söz konusu anlamlarla karşımıza çıkmıştır. Bu fiiller, *it-*, *yarat-*, *yaratur-* ve *yaratıt-*'tir.

3. *tik*, *olgurt-*, toprağın kazılarak elde edildiği çukur bölüme (temele) dikilerek oturtulan yapı bölümlerinin inşası için kullanılan fiiller olarak karşımıza çıktı. Türkiye Türkçesi'nde *dik-* fiilinin “yapı kurmak” üst anlam katmanı ile kullanımı sürmektedir. Eski Türk kültür çağında toprağa dikilen veya oturtulan nesnelere ise çit ve gözetleme kuleleridir.

4. *tokıt-* ve *ur-* fiillerinin “yapı kurmak” mecazlaşmasını “vurarak sokup yerleştirmek, çakmak” ara anlamından sonra kazandıkları anlaşılmaktadır. Bu fiillerin ilişkide olduğu nesnelere *çıt* ve *arkuy kargu* ikilemesidir. Söz konusu unsurlarla oluşmuş cümlelerden, eski Türk kültür çağında çitler ve gözetleme kulelerinin, kazılmış toprağa çakılarak yerleştirildiği anlaşılmaktadır.

KISALTMALAR

BK : Bilge Kağan yazıtı

KT : Kül Tigin Yazıtı

T : Tonyukuk Yazıtı

Ta : Taryat Yazıtı

O : Ongin Yazıtı

KÇ : Kül İç Çor Yazıtı

ŞU : Şine Usu Yazıtı

B : Batı Yüzü

D : Doğu Yüzü

K : Kuzey Yüzü

G : Güney Yüzü

KAYNAKÇA

Aalto, P.-Ramstedt, G. J.-Granö, J. G., (1958), “Materialien zu den alttürkischen Inschriften der Mongolei”, **JSFOu** 60:7, Helsinki, s. 3-91.

Alyılmaz, Cengiz, (2005), **Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu**, Kurmay Yayınları, Ankara.

----, (2003), “Bugut Yazıtı ve Anıt Mezar Külliyesi Üzerine”, **Selçuk Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi**, Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun Armağanı, Sayı: 13, 11-22.

----, (2002), “Eski Türk Şehirleri ve Semerkant”, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S. 20, Erzurum, 303-311.

Amitai, Reuven-Biran, Michal, (2005), **Mongols, Turks, And Others: Eurasian Nomads and The Sedentary World**, Leiden: Brill.

Aydarov, G., (1971), **Yazık Orhonskih pamyatnikov drevnetyurkskoy pis'mennosti VIII. Veka**, Alma-Ata.

Barutcu Özönder, F. Sema, "Çöyr Yazıtı", **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 3, Sayı: 3, Eylül 2006 (10.07.2007) URL: <http://mtad.humanity.ankara.edu.tr/makale.php?id=141>

Berta, Árpád, (2004), **Szavaimat jól halljátok... Türk és Ujgur Rovásírásos Emlékek Kritikai Kiadása**, Szeged.

Clauson, Sir G., (1971), "Some Notes on the Inscription of Toñuquq", **Studia Turcica**, Budapest, 125-132.

Clauson, Sir G.-Trjarski, Edward, (1971), "The Inscription At Ikhe Khushotu", **Rocznik Orientalistyczny**, S. 7-33+6 Plate.

-----, (1972), **An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish**, Oxford (=ED).

Çandarlıoğlu, Gülçin, (2003), **İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul

Doerfer, Gerhard, (1963-1975), **Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen**, Wiesbaden, Franz Steiner Verlag (=TMEN).

Esin, Emel, (1983). "Balık and Ordu", **Central Asiatic Journal**, XXVII, 3-4, Wiesbaden, 168-208.

Erdal, Marcel, (1991), **Old Turkic Word Formation**, Vol.: I-II, Wiesbaden.

-----, (2004), **A Grammar of Old Turkic**, Brill Academic Publishers, Leiden.

Gabain, A. von, (1988), **Eski Türkçenin Grameri** (Çev.: Mehmet Akalın), Ankara: TDK Yayınları.

Giraud, R., (1961), **L'inscription de Baïn Tsokto**, Paris.

Golden, Peter, (2003), **Nomads and Their Neighbours in the Russian Steppe: Turks, Khazars and Qipchaqs**, Ashgate Publishing.

Gülensoy, Tuncer, (1994), "Göktürk Yazıtlarının Türk İskan (Yerleşim) Tarihindeki Yeri", **TDAY-Belleten 1990**, Ankara 1994, 17-29.

Hayashi, Toshio-Ōsawa, Takashi, (1999), "Site of Ikh-Khoshoot and Kōli Čor": **Provisional Report of Researches on Historical Sites and Inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998**, Edited by Takao Moriyasu and Ayudai Ochir, Tokyo: The Society of Central Asian Studies, 148-157.

Kafesoğlu, İbrahim, (1995), **Türk Milli Kültürü**, İstanbul.

Karaağaç, Günay, (2005), “Türkçe Çoban Dili mi Çiftçi Dili mi?”, **Dil Tarih ve İnsan**, Akçağ Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 179-224.

Karcavbay, Sartkoca, (1992), “Eski Türkçe Runik Yazıdaki ‘Çıt’ Sözü Hakkında” (**Aktaran**: T. Tekin), **Milletlerarası Ahmet Yesevi Sempozyumu Bildirileri**, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 49-54.

-----, (2003), **Orhon Muraları**, Astana.

Katayama, Akio, (1999), “Tariat Inscription”: **Provisional Report of Researches on Historical Sites and Inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998**, Edited by Takao Moriyasu and Ayudai Ochir, Tokyo: The Society of Central Asian Studies, 168-176.

Klimkeit, Hans J., “Buddhism in Turkish Central Asia”, **Journal Storage**, Vol. XXXVII, Fasc. 1, 53-69. (15.09.2007) URL: <http://www.jstor.org/view/00295973/sp050095/05x0861c/0>

Klyashtorny, S. G., (1985), “The Tes Inscription of the Uighur Böğü Qaghan”, **Academiae Scientiarum Hungaricae**, Tomus: XXXIX (1), 137-156.

Klyashtorniy, S. G.-Livşiç, V. A., (1987), “Bugut’taki Sogtça Kitabeye Yeni Bir Bakış”, **TDAY-Bellekten 1987**, Ankara 1992, 201-241.

Krader, L., (1963), **Social Organization of the Mongol-Turkic Pastoral Nomads**, Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series, Volume 20, Bloomington.

Lessing, Ferdinand, (2003), “Moğolca Türkçe Sözlük I-II (Çeviren: Günay Karaağaç), TDK Yayınları, Ankara (=MTS)

Levin, Beth, (1993), **English Verb Classes and Alternations: A Preliminary Investigation**, Chicago: The University of Chicago Press.

Mackerras, C., (2000), “Uygurlar” (Çev.: Şinasi Tekin): **Erken İç Asya Tarihi** (Der.: Denis Sinor), İletişim Yay., İstanbul 2000.

Malov, S. E., (1951), **Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pis’mennosti**, Moskva-Leningrad.

-----, (1959), **Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pis’mennosti Mongolii İ Kirgizii**, Moskva-Leningrad.

Mau-Tsai, Liu, (1958), **Die Chinesischen Nachrichten Zur Geschichte Der Ost-Türken (T’u-Kue)**, II C., Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

Minorsky, V., (1948), “Tamîm İbn Bahr’s Journey to the Uyghurs”, **Bulletin of Oriental and African Studies**, XII, 275-305

Moriyasu, Takao, (1999), "Site and Inscription of Šine Usu": **Provisional Report of Researches on Historical Sites and Inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998**, Edited by Takao Moriyasu and Ayudai Ochir, Tokyo: The Society of Central Asian Studies, 148-157.

Nadelyayev, V. M.-Nasilov, D. M.-Tenişev, E. R.-Şçerbak, A. M., (1969), **Drevnetyurskiy Slovar**, Leningrad (=DTSI).

Nicolle, David-Mcbride, Angus, (1990), **Attila and the Nomad Hordes**, Osprey Publishing, Oxford.

Orkun, Hüseyin Namık, (1994), **Eski Türk Yazıtları**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Ōsawa, Takashi, (1999), "Tes Inscription", **Provisional Report of Researches on Historical Sites and Inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998**, Edited by Takao Moriyasu and Ayudai Ochir, Tokyo: The Society of Central Asian Studies Tokyo, 148-157.

Ögel, B., (1991), **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Radloff, W., (1899), **Die Inschrift Des Tonjukuk: Die Alttürkischen Inschriften Der Mongolei**, Zweite Folge, St. Petersburg.

Radlov, V. V., (1893-1911), **Opıt Slovarya Tyurskih Nareçiy**, VIII, St. Petersburg.

Ramstedt, G. J., (1913-1918), "Zwei uigurische Runeninschriften in der Nord-Mongolei", **JSFOu**, XXX/3, HELSINKI, 1-63.

Róna-Tas, András, (1983), "Újabb adatok a kazár népnév történetéhez", **Nyelvtudomány Közlemények** 85, 126-133.

Röhrborn, K., (1977-1998). **Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen texte aus zentralasien, Lieferung I-4**, Wiesbaden. (=UW)

Rybatzki, Volker, (1997), **Die Toñuquq-Inschrift**, Szeged.

Sertkaya, Osman Fikri, (1995), "Tonyukuk Kitabesinin İkinci Taşının Doğu Yüzü Hakkında Bazı Yeni Görüşler": **Göktürk Tarihinin Meseleleri**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 104-108.

----, (1998), "Die Runen-Inschrift von Čoir", **Bahşi Ögdisi. Klaus Röhrborn Armağanı**, Heraus Gegeben von: J. P. Laut, M. Ölmez. Freiburg/İstanbul, 349-361.

Sinor, Denis, (1981), "The Origin of Turkish Balıq 'Town'", **Central Asiatic Journal**, Vol. 25, 95-102.

Sümer, Faruk, (1994), **Eski Türklerde Şehircilik**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Şinehüü, M., (1975), “Tariatn orhon biçgiyn Şine dursgal”, **Studia Archaeologica**, Instituti Historiae Academiae Scientiarum Reipublicae Populi Mongolici, Tomus: VI, Fasc. I, Ulaan-Baatar.

Tekin, Şinasi, (1972), “Metinlere Dayanarak Eski Türklerde Göçebe (=Ötüken) ve Şehir (=Hoçu) Medeniyetlerinin Tahlili”, **Atatürk Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi 3/14**, Erzurum, 35-60.

-----, (2001), “Ev Bark Nedir?”, **İştikakçının Kösesi Türk Dilinde Kelimelerin ve Eklerin Hayatı Üzerine Denemeler**, Simurg, İstanbul, 91-102.

Tekin, Talat, (1968), **A Grammar of Orkhon Turkic**, Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series, No. 69, Bloomington.

-----, (1993), **Hunların Dili**, Doruk Yayınevi, İstanbul.

-----, (1994), **Tunyukuk Yazıtı**, İstanbul.

-----, (2000), **Orhon Yazıtları**, TDK Yayınları, Ankara

-----, (2004a), “Kuzey Moğolistan’da Yeni Bir Uygur Anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi”: **Makaleler II Tarihî Türk Yazı Dilleri** (Yayıma Hazırlayanlar: Emine Yılmaz-Nurettin Demir), Öncü Kitap, Ankara, 170-226.

-----, (2004b), “Tes Yazıtı Hakkında Dokuz Not”: **Makaleler II Tarihî Türk Yazı Dilleri** (Yayıma Hazırlayanlar: Emine Yılmaz-Nurettin Demir), Öncü Kitap, Ankara, 314-321.

-----, (2004c), “Nine Notes on the Tes Inscription”: **Makaleler II Tarihî Türk Yazı Dilleri** (Yayıma Hazırlayanlar: Emine Yılmaz-Nurettin Demir), Öncü Kitap, Ankara, 343-351.

-----, (2006), **Orhon Yazıtları**, TDK Yayınları, Ankara.

Tenişev, E. R., (1997). **Sravnitel’no-istoričeskaya grammatika tyurkskih yazıkov-Leksika**, Moskva-Nauka.

Yoshida, Yutaka-Moriyasu, Takao, (1999), “Bugut Inscription”, **Provisional Report of Researches on Historical Sites and Inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998**, Edited by Takao Moriyasu and Ayudai Ochir, Tokyo: The Society of Central Asian Studies, 122-125.

